

Людина в часі

Про мораль

Говорити на тему моралі надзвичайно важко, це так, начебто я мовлю з позиції моралі і є носієм моралі, звертаючись до споживачів. Нічого подібного, я належу до кола людей, які до кінця не розуміють природи цього явища. Всі прогрішення і помилки, які властиві людині, притаманні і мені, і я хочу відразу відвести флер дидактизму, щоб ми з вами поміркували на цю тему. Це занадто складна матерія, я не повчаю, не виговорюю істини в останній інстанції, я лише допомагаю нам підступити до осмислення цієї теми в її історико-культурному наświetленні у конкретному українському контексті, оскільки я вважаю, що було б великим лицемірством міркувати про добро і зло взагалі і не бачити його довкола себе.

Нещодавно по телебаченню я подивився абсолютно захоплюючий сюжет, який мушу коротко вам переказати. Психологічний експеримент виглядає так. У затінку на колінах у мами бавиться десятимісячний малючок. Напроти нього стоїть добре освітлена пластмасова скриня, у якій лежать іграшки, дуже привабливі для дитини десяти місяців. Кришка скрині закрита. Збоку скриню намагається відкрити коричневий ведмедик. Пластикові кришка згинається, але не відкривається — один край піднімається, а другий защипнувся і ніяк не рухається. Це триває якийсь час. Далі з темені виникає другий, жовтий ведмедик, який підважив кришку з ін-

шого краю і допоміг відкрити скриню. Малюк радіє. Друга сцена. Ті ж мама з малюком, коричневий ведмедик так само безуспішно намагається підняти ляду. Знову виникає другий ведмедик, але вже зелений, який сідає зверху на край кришки і таким чином повністю унеможлиблює її відкриття. Маля засмучується. Третє дійство. Скрині вже немає, є лише три ведмедики, яких пропонують дитині. Як ви гадаєте, якого з трьох вибирає маля? У 95% випадків дитина вибирає жовтого ведмедика, який допомагав відкрити скриню. Це надзвичайно проникливий експеримент, який коментується не менш цікаво. Людина справді має вроджене наставлення на добро, в людині є апріоричне тяжіння до добра, тільки воно дуже делікатне, крихке, його дуже легко понижити і насадити інший патерн. Експеримент доводить, що людина ще у домовному стані, коли вона навіть говорити не почала, проявляє абсолютно однозначну реакцію. Водночас нейрофізіологи і психологи, які проводили цей експеримент, підкреслюють: «Майте на увазі, цей вроджений стан налаштування до добра є надзвичайно крихким».

Що обрамлює нашу цивілізацію, наше життя? Як воно загорнуте, як відбувається взаємоіснування між людьми, що ми не вибираємо одне одному очі, що ми можемо жити спільно, що ми виробляємо якісь закони? Хочу сказати одразу, що в основі всіх європейських конституцій і національних світоглядів лежить, звичайно, Біблія, Святе Письмо. Це іудео-християнська цивілізація, яка є чинною і зараз. Отже, два документи лежать в основі будь-яких інших документів. Один — Десять заповідей — і другий — визнані Блаженства. Я нагадаю вам Десять заповідей, про які постійно говорять, але часто забувають, як вони звучать.

1. *Вір в Бога єдиного Господа Ісуса Христа і Господа нашого Отця Святого.*
2. *Не сотвори собі кумира.*

Людина в часі

Про совість

Говорячи про совість, ми мусимо відірватися від двох хибних думок. Перша хибна думка, що совість — це якісь певні нормативи. Потрібно розрізняти совість і нормативи. Совість сама під себе формує будь-які нормативи. Вона сама своїм неупередженим поглядом дивиться на ці нормативи і каже: «А у вас вони нікчемні, безсовісні». Або говорить: «А це добре, і я це визнаю, хоч ви цього й не бачите». Нормативи історично приходять та історично йдуть. Був «моральний кодекс будівника комунізму», була християнська етика, кодифікована в різних проповідях тощо. Це нормативи. Совість через них інколи говорить, але не в них себе виражає. Совість і свобода — ефір існування моральних явищ.

Друга хибна думка, що мораль спирається на якісь емпіричні підстави. Мораль не має емпіричних підстав. Мораль — це не про добре чи погане, чи, як кажуть біхевіористи, про те, як треба чинити, щоб був мир між людьми і не було між ними війни. Це вже тут зовнішня причина вступає. «Моральні явища суть причиною самих себе», — каже М. Мамардашвілі, й до цієї думки варто доростати. Моральні явища є причиною самих себе — і тоді, лише тоді, вони моральні. Це не значить, що інші, детерміновані вчинки погані, нічого подібного. Можуть бути гарні мотивовані вчинки. Наприклад, я зберу подарунки, повезу до сиротинців і потішу дітей перед Новим

роком. Це буде дуже добрий громадянський вчинок, але це не буде моральний вчинок, особливо, якщо той, хто це робить, потім розтрубить про це на афішах своєї партії і розкаже 10 разів по телебаченню, що він повіз яєчко і подарував бідній пані, як у народній казці. А якщо зробив, бо не міг не зробити, «кинув у воду» і нікому не сказав — це моральний акт. Мораль не має емпіричних підстав, а з тими, хто стверджує інакше, ми розходимося фундаментально, бо я прибічник феноменологічної етики і для мене це принципово.

Це дуже серйозні речі. Однозначної відповіді на питання «навіщо бути совісним» немає. Нікого не можна примусити бути добрим, совісним або чесним, бо ця нормативність належить до виміру силових, тоталітарних суспільств. Хоча такі спроби були, про що я скажу далі. У вільному світі нікого не можна ні до чого змусити. Але, і це напевно, можна сприяти розвитку цих начал у людині. Можна зробити передумови для того, щоб людина засмакувала сама своєю свободою і розкішшю відчувати свою добрість безпричинно. Є три начала, які керують людиною: голод, любов і повага до себе (останнє додав у ХХ столітті Віктор Франкл). Голод як широке гностичне поняття привів вас сюди, бо ви хочете щось більше пізнати. Хоча вас привів сюди і голод, і любов, любов до пізнання. Любов еротична і любов як форма співіснування в широкому розумінні — це друге начало, а третє начало — це повага до себе. І от виявляється, що коли людина перебуває в істинній свободі, коли у неї совість спокійна, тоді вона може себе поважати. А змусити до цього не можна. Повинен сказати, що, на жаль, я не люблю дидактики, педагогіки, найменше в житті думав бути педагогом. Я не педагог, а науковець, якого випадково занесло в аудиторію. Як я можу когось повчати таким серйозним речам? Ніяк. А з другого боку, як не зважати (даруйте за живий приклад), проходячи Подолом повз чотирнадцятирічних дівчаток, які на вулиці лаються матом, таким, що я в матроських середо-

Людина в часі

Про мову та людину

Вітаю всіх у переддень третього великого свята Різдвяного кола. Завтра у нас Йордан, Водохреще. Сьогодні, у переддень Водохреща, святять воду. Дай нам, Боже, всім здоров'я.

Я хочу нагадати, про що ми говорили на попередньому занятті, це начебто ось-ось було, а наче вже і давно.

Перша теза, що людське в людині не має механізму природного самовідтворення. Друга теза — мораль не має під собою емпіричних підстав, себто побутово-практичних підстав. Ми всі занурені в емпірику. Хочу пити — беру воду, а не страждаю метафізично, як «русская душа неведомо зачем». Мораль за визначенням безкорислива. Через те будь-які вчинки і дії, які здійснюються навіщось, можуть бути якими завгодно, і хорошими, і поганими, тільки вони випадають зі сфери моралі. Моральні явища суть причиною самих себе. Можна так сказати. «Суть» — дієслово давнє, яке означає «є» у множині. «Є» — це одиниця, а «суть» — множина.

Таким чином ми підійшли до цікавого резюме: ми стаємо людьми щоразу, коли рефлексуємо, оцінюємо, творимо, коли входимо в думку або нас навідує думка. Це відбувається час до часу. Колись Ейнштейна запитали: «Як ви фіксуєте, записуєте свої геніальні думки?» Він посміхнувся і відпо-

Читанка *Людина в часі*

Частина I. Модернізм — позитивізм

Суб'єктивізація, метафізика, «мистецтво для мистецтва» та інші концепти модернізму

Павло Тичина

(1891–1967)

* * *

За всіх скажу, за всіх переболію,
я кожен час на звіт іду, на суд.
Глибинами не втану, не змілію,
верхів'ями розкрилено росту.

Ніколи так душа ще не мужала!
Ніколи так ще дух не безумів!
О дух ясний — без яду і без жала —
давно ти снів? — а вже сучасний дій

всього мене обняв, здавив, напружив,
і я встаю, нову вдихаю міць.

Не мрію, ні, повіки я розмружив —
іронія і гордість на лиці,
іронія...

Товариство, яке мені діло,
чи я перший поет, чи останній?
Надівайте корони і йдіть,
отверзайте уста...

Товариство, яке мені діло,
чи я пізній предтеча, чи ранній?
Удавайте пророків і йдіть,
отверзайте уста...

Там за мною, за мною, за мною
я не знаю, там скільки іде!
Перед мене твердою ходою
наступаючий день.

Там за мною, за мною, за мною
і від плуга, й від трудних станків.
Перед мене щасливеє море,
море голів...

Ну куди ж я піду після цього,
ну куди ж я оглянусь на вас,
коли сонце пронизує розум,
сонце уста?

Я дійшов свого зросту і сили,
я побачив ясне в далині.
Товариство, яке мені діло,
чи я перший, чи ні?

1922

Я стою на кручі...

Я стою на кручі —
За рікою дзвони:
Жду твоїх вітрил я —
Тінь там тоне, тінь там десь...

Випливають хмари —
Сум росте, мов колос:
Хмари хмарять хвилі —
Сумно, сам я, світлий сон...

Вірю ооморно —
За рікою дзвони:
Сню волосожарно —
Тінь там тоне, тінь там десь...

Припливеш, приплинеш —
Сум росте, мов колос:
З піснею про сонце! —
Сумно, сам я, світлий сон...

* * *

— Зоставайся, ніч настала,
все в тумані-молоці. —
Спать мене поклала Тала
на дівочій руці.

Щось питає, обіймає
чисте, біле, молоде...
І світає й не світає,
тільки ранок не йде.

з нічого

живеш
не можучи проникнути
поза часовість
живеш
не можучи прийняти
тимчасовість

в ніщо

день у день
запитуєш себе
що завтра
поза завтра
поза нами
і на тебе дихає
темнота
в якій біліють відбитки
твоїх непевностей
твоїх питань
ти запихаєш в неї руки
розмахуєш
шукаючи опору
та натрапляєш на ніщо
і руки тонуть
не затримуючись
бо питання
не становлять опертя

Юрій Тарнавський

(1934)

Ці чорні речі

Я шукаю підвищення,
щоб побачити мою кров
і жовті тюльпани
з іменами дівчат,
та зустрічаю тільки
літери,
непридатні до мого прізвища,
і ці чорні речі!

Так,
куди не гляну,
я знаходжу
ці чорні речі —
між моїми пальцями
і віями,
між моїми устами
і кров'ю,
між площами
і моїми жменями,
між кольором моїх очей
і морем,
і ластівками,
і моїми устами, що їх переслідують,
між моєю душею
і кавою в кутиках уст!
Ці чорні речі,
ці чорні речі!
Кидають тінь
на мої руки,
заслоняють мені

Людина і дійсність

Людське життя складається з того, що ми знаходимо себе в труді запитування. Запитання взагалі важливіші за відповіді. Ми прокладаємо собі шляхи запитаннями, відшуковуємо відповіді. Аби відповіді були остаточними, ми би запитань не ставили, але кожна відповідь не остаточна, вона часткова, і запитання лишається. Триматися на шляху запитувань, ставити правильні запитання — це означає мати правильну орієнтацію і рухатися у правильному напрямі. Через те запитання надзвичайно важливі.

Коли до мене звертаються мої студенти: «Пане професоре, допоможіть сформулювати тему курсової», я відповідаю: «Ваша курсова? Ваша. Запитання мають бути ваші, а не мої, я лише допомагаю. Ось чистий аркуш, через тиждень приходьте, щоб на ньому було двадцять версій». Студентка приходиться — має дванадцять, не двадцять. Ми разом скоротили до п'яти. Я запропонував прийти за тиждень із двома. Приходить із двома, ми їх обговорюємо, зупиняємось — і це вже будуть її питання, не мої, вона їх буде розгрібати і їй буде цікаво з ними мати справу.

Але сьогодні я ризикну і нам усім поставлю запитання. Навіщо освіта? Прошу, штурмом.

Поезія. Стоїцизм

Я говоритиму сьогодні про стоїцизм. Художньо-філософська думка давно перекинула місток між античністю і сьогоденням. Він міцний і визначає природу періодизації європейських культурно-естетичних епох.

Чи проросла еллінська думка в сьогодні? Безумовно. Більше того, чи вона визначає сьогодні світоглядний горизонт європейської людини? Безумовно. Я був одним із тих, хто апологетично хотів, щоб були розкриті три начала: стоїцизм, епікуреїзм і скептицизм — і вони були прекрасно розкриті у своїх структурних історичних виявах. Чи можемо ми їх побачити такими, якими вони розкривалися людині античного світу? Звісно, ні. У нас є купа труднощів для того, щоб зрозуміти якісь речі, термінологічні неузгодження. Але так чи так, європейська естетична думка починає свій новий час із Відродження. Чому Відродження, чому Ренесанс пишеться з великої літери і має таке значення в історії європейської філософської естетичної думки? Тому що це і є ствердження особистісного характеру людського існування. Особистість виходить на перший план, виділяється із мас, зі своїм життям,

можна називати його внутрішнім світом, можна називати особистісним виробленим поглядом на речі, який відрізняється від колективного, стадного, безликого, анонімного. Чи був він таким? Був. До XV сторіччя автори не вважали за потрібне підписувати свої літературні тексти, вважалось непристойно підписувати біблійні тексти, патерики, літописи, тому що це Божі письмена, вони продиктовані людиною вищим розумом, і неважливо, хто їх пише, головне їх затвердити на письмі і утривалити. Звичайно, авторські імена пробивалися, сходили, були Отці Церкви і вчителі Церкви, і це тисяча років, вилучена з європейського досвіду. Був еллінський доробок, античний, середньовічний доробок, починаючи з Августина, Діонісія Ареопігита, Боеція, і аж до Еразма Роттердамського — цілі філософські системи, і вони також поступово входять у наш світогляд. Але у Відродженні відбувається повернення до античних витоків. Аристотель, пізніше Платон заново прочитуються філософами, вченими і стають основою підготовки виховання філософських духовних академій. Отже, безумовно, ці названі мислителі античності по-новому активно прочитуються європейською свідомістю від часів XV–XVI сторіччя. Я вам назву ще ряд імен, і це буде весь внутрішній світ людини. А Шекспір, пошуки Гамлетом своєї місцинки, на якій він виробляє власне рішення попри всі штурхани справа і зліва, попри всю традицію, попри все, що йому велить канон, він шукає своє власне рішення. Власне, різниця між людиною, що має свій внутрішній світ, і людиною, яка його не має, — це різниця між інфантильною личинкою, котра народжена людиною, але ще людиною не стала. Людина не народжується людиною, вона нею стає. Людина народжується ссавцем роду гомо сапієнс за визначенням, вона прямо ходяча, належить до приматів, дві ноги і без пір'я. Оцей весь процес визрівання людини вимагає особистих зусиль і певного середовища. Немає у природі механізму природного самовідтворення людини, якщо все напризволяще кинути, немає.